

- ⁶⁸ Из жизни областных и местных ВПК // Известия ЦВПК. – 1917. – №188. – С.5.
- ⁶⁹ Журнал очередного собрания Харьковской городской думы №44 (заседание 24 августа 1915 г.) // Известия Харьковской городской думы. – 1915. – №6–8. – С.79–80.
- ⁷⁰ Кириллов В.А., Журавель В.П. Радиоэлектронное противоборство влияло на ход операций Первой мировой войны // Военно-исторический журнал. – 2004. – №8. – С.45.
- ⁷¹ Ховрич С. Київська політехніка – світоч дореволюційної інженерної освіти України // Київська старовина. – 2005. – №5. – С.160.
- ⁷² ВПК // Киевская мысль. – 1915. – №332 (30 ноября). – С.4.
- ⁷³ Андреев В. Прерванный полёт: русская авиация в первой мировой войне // Родина. – 1993. – №8–9. – С.70.
- ⁷⁴ Ховрич С. Указ. праця. – С.161.
- ⁷⁵ Авиационно-автомобильные и лекальные мастерские при Киевском политехническом институте // Известия Киевского областного ВПК. – 1916. – №3–5. – С.2–5.
- ⁷⁶ В ВПК // Харьковские ведомости. – 1915. – №2038 (17 октября). – С.4.
- ⁷⁷ Сергеева С.Л. Указ. соч. – С.96.
- ⁷⁸ Державний архів Миколаївської області. – Ф.211. – Оп.1. – Спр.5 – Арк.25.
- ⁷⁹ В ВПК // Южный край. – 1915. – №12805 (8 июля). – С.5.
- ⁸⁰ Деятельность Харьковского областного ВПК // Известия ЦВПК. – 1915. – №33. – С.5.
- ⁸¹ РГВИА. – Ф.13251 – Оп.4. – Д.1174. – Л.102 об.–103.
- ⁸² «Бензоловые» сорта угля // Южный край. – 1915. – №12886 (21 августа). – С.5.
- ⁸³ В комитете военно-технической... – С.5.

The article examines the main trends of research work of military-industrial committees of the Naddniprians'ka Ukraine during World War I in 1914–1918. In particular, their role in mobilization of engineering sphere of the region is defined. The article points out that during the years of war the members of military-industrial committees of Ukraine concentrated on the development of the most important trends of scientific and technical thought, the results of which could be used not only during the war.

Н.Г.Ковпаненко*

РОЛЬ АРХЕОЛОГІЧНИХ З'ЇЗДІВ ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст. У ДОСЛІДЖЕННІ АРХІТЕКТУРНО-МИСТЕЦЬКОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ

Художні пам'ятки минулого, зокрема, нерухомі об'єкти – архітектурні споруди й пов'язані з ними твори образотворчого мистецтва є важливою частиною національного культурного надбання, яке нині потребує глибокого переосмислення і вивчення. Вони засвідчують високий рівень матеріальної і духовної культури попередніх поколінь, несуть інформацію про їх релігійні, естетичні цінності, віддзеркалюють історичні етапи розвитку країни і тим самим відіграють виключно важливу роль у пізнанні минулого, формуванні духовного світу людини.

Становлення і розвиток наукових досліджень вітчизняної середньовічної архітектурно-мистецької спадщини припадають на другу половину ХІХ – початок ХХ ст. і відбуваються в умовах піднесення національного руху і стрімкого розвитку різних галузей історичної науки. Цим дослідженням, що зосереджувалися переважно у наукових товариствах археологічного та історико-краєзнавчого спрямування, значною мірою сприяли археологічні з'їзди (далі – АЗ), які

* Ковпаненко Наталія Григорівна – мол. наук. співроб. центру «Зводу пам'яток історії та культури України» Інституту історії України НАНУ.

влаштувалися з 1869 р. кожні три роки у містах, багатих на пам'ятки старовини. Ці представницькі наукові форуми проводилися за ініціативою Московського археологічного товариства та особисто його засновника і голови графа Олексія Сергійовича Уварова (1824–1884 рр.) – відомого вченого, який зосередив свою увагу на вивченні старожитностей, що збереглися на території Російської держави, і, власне, російських пам'яток. У зв'язку з тогочасним широким розумінням археології у програму з'їздів включалися питання не тільки суто археологічні, але й такі, що торкалися вивчення всіх старожитностей у цілому до XVIII ст. включно, у тому числі пам'яток художньої культури. Із причини розмаїття обговорюваної на з'їздах тематики ряд учених уже тоді пропонували називати ці представницькі наукові зібрання не археологічними, а історичними¹.

Як відомо, АЗ присвячувалися переважно історії та культурі того краю, на території якого вони відбувалися, і тим самим сприяли пробудженню інтересів місцевих учених до збирання та вивчення пам'яток (у тому числі архітектурних і мистецьких), до розробки питань краєвої історії та культури. За словами одного з найактивніших учасників з'їздів, професора Харківського університету Є.Редіна, вони «служать поки що єдиним провідником археологічних знань і ознайомлення публіки з тим, що робиться в науковому світі для дослідження рідної старовини... Вони є поки що головним і майже єдиним двигуном систематичного вивчення старожитностей нашої батьківщини, особливо по відношенню до тих, котрі добуваються шляхом розкопок, відкриваються шляхом спеціальних екскурсій»². Загальна характеристика АЗ, особливості їх організації і роботи, значення для розвитку археології і історичного краєзнавства висвітлені в ряді публікацій та дисертації³. Водночас роль цих наукових форумів у процесі дослідження і популяризації національних пам'яток архітектури і мистецтва як важливих історичних джерел вивчена недостатньо.

До Першої світової війни Московське археологічне товариство спільно з місцевими науковими і освітньо-культурними установами провело п'ятнадцять Всеросійських АЗ. Шість із них відбулися у містах України: у Києві (1874 р., 1899 р.), Одесі (1884 р.), Харкові (1902 р.), Катеринославі (1905 р.), Чернігові (1908 р.), що обумовлювалося високою зацікавленістю історико-культурною спадщиною України та дослідженнями, які тут проводилися, наявністю значного наукового потенціалу.

У підготовці та проведенні III АЗ в Києві (1874 р.) значну роль відіграв Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, члени якого (В.Антонович, Ф.Вовк, М.Драгоманов, П.Житецький, П.Чубинський, М.Лисенко, О.Лопачевський та ін.) активно працювали в галузі українознавства. У підготовчому комітеті з влаштування з'їзду були широко представлені Київський університет св. Володимира, Новоросійський університет, а також новостворене Церковно-археологічне товариство при Київській духовній академії. Перший український АЗ сприяв значному розвитку наукового українознавства, особливо в галузі археології, етнографії, мовознавства⁴.

Згідно з науковою програмою з'їзду, серед питань, запропонованих для обговорення на відділенні пам'яток мистецтв переважали такі, що стосувалися художньої культури Києва і Київської землі і, зокрема, пам'яток монументально-го зодчества X–XII століть: Софійського, Михайлівського Золотоверхого соборів, Великої Лаврської, Кирилівської, Видубицько-Михайлівської, Спасо-Берестовської церков. Планувалося з'ясувати, що саме залишилося від їх первісних споруд, у чому полягають їх планувальні та будівельні особливості, характер орнаменталії та ін.⁵ У пакеті питань, на які бажано було отримати свідчення, – особливості топографії Києва у різні історичні періоди із зазначенням та описом пам'яток, можливість відновлення архітектури Золотих воріт,

знаходження в місті та його околицях найдавніших ікон, а також питання більш загального характеру: чи існують відмінності між архітектурними стилями Північної та Південної Русі, який вплив мало середньовічне візантійське мистецтво, зокрема, іконопис і мініатюра на слов'янський живопис і мініатюру тощо⁶. На вирішення цих проблем була спрямована у передз'їздівський період науково-пошукова діяльність місцевих учених, зокрема, викладачів Київської духовної академії та членів Церковно-археологічного товариства, які брали активну участь у вивченні київських старожитностей. Так, доповідь професора Київської духовної академії П.Лашкарьова «Київська архітектура Х–ХІІ віків» стала результатом проведених ним архітектурно-археологічних досліджень найдавніших київських храмів⁷. Учений уперше звернув увагу на особливості техніки кладки давньоруських споруд, які, на його думку, мали б характеризувати весь домонгольський період київського зодчества. П.Лашкарьов зробив також доповідь про церкву Спаса на Берестові та її давній живопис.

Значним за обсягом та ґрунтовним за змістом був реферат історика церкви П.Лебединцева «Про Святу Софію Київську»⁸. На основі вивчення новітніх на той час історичних джерел, критичного розгляду робіт попередніх науковців, дослідник дав відповіді на спірні питання стосовно часу побудови та освячення храму, його ієрархічного значення, первісного вигляду, часу створення фресок, мозаїк, іконостасу. Історичній долі Софійського собору, його живописному декору були присвячені також реферати відомих істориків М.Мурзакевича⁹ і П.Павлова¹⁰. Історію іншої видатної пам'ятки Київської Русі – Києво-Кирилівської Троїцької церкви, давні фрески якої були відкриті у 1860 р., висвітлив у своєму повідомленні київський священник В.Антонов¹¹.

На підготовленій до з'їзду археологічній виставці поруч із первісними старожитностями експонувалися фрагменти внутрішнього оздоблення церковних споруд (Воздвиженської, Десятинної церков, Софійського собору), уламки декору церкви Св. Ірини, Михайлівського монастиря, а також ікони, оклади, скульптура¹².

На VI АЗ в Одесі (1884 р.), влаштованому за активної участі Новоросійського університету та Одеського товариства історії та старожитностей, велике місце відводилося пам'яткам археології та історії Півдня України, Криму, античних міст Північного Причорномор'я, вивчення яких уже мало певну наукову традицію. Значну увагу було звернено і на стародавні пам'ятки архітектури та монументального мистецтва регіону. Так, планувався збір історичних джерел, обстеження печерних церков та інших архітектурних пам'яток Криму, вивчення кам'яних печер по берегах Дністра та його притоків. Пропонувалося дослідити характерні риси «деяких варварських народів» за різними образотворчими пам'ятками Півдня Росії, розвиток орнаменталізації на побутових предметах та посуді за період «із кам'яного віку до історичної епохи» та ін.¹³

Про пам'ятки художньої культури, крім відділення мистецтв, ішлося на секціях первісних і класичних пам'яток, а також візантійських старожитностей. Останній відділ уперше з'явився саме на Одеському АЗ: тут вивчалися пам'ятки побуту і мистецтва Візантії, які мали тісний зв'язок із давньоруською художньою культурою. Архітектурна спадщина Константинополя та деякі питання іконографії Київської Русі розглядалися у доповідях Н.Кондакова, О.Кирпичникова, М.Покровського. Особливе наукове значення мало повідомлення відомого фахівця з художньої археології, професора Київського університету А.Прахова про фрески ХІІ ст. у Кирилівській церкві та мозаїки Софійського собору в Києві, відкриті ним у 1884 р. Копії мозаїк та акварельні рисунки з фресок (виконані вченим у 1882 р.) демонструвалися на виставці з'їзду. У своєму повідомленні про ці унікальні пам'ятки А.Прахов відзначив високий мистецький рівень кирилівського живопису, який засвідчував культурні досягнення

Давньої Русі. Важливим були і зауваження вченого щодо наявності в іконографії стінопису місцевих побутових рис, що підтверджувало самостійність розвитку київської художньої культури вже у XII ст.¹⁴

Серед інших виступів, які стосувалися монументальних пам'яток на теренах України, заслуговували на увагу доповіді К.Мельник-Антонович про залишки мегалітичних споруд у Херсонській та Подільській губерніях¹⁵, В.Антоновича про скальні печери на березі Дністра¹⁶, Д.Яворницького про старожитності Запорозької Січі, а також повідомлення місцевих дослідників про печерні церкви Криму (Я.Чепурін) та про церкву Іоанна Предтечі в Керчі (О.Авдеев)¹⁷. Фотознімки і акварельні малюнки, якими супроводжувалися ці та інші доповіді, експонувалися на виставці з'їзду, яка вирізнялася великим розмаїттям у підборі пам'яток (первісні, скіфо-сарматські старожитності, твори античного мистецтва та ін.). У найбільшому за обсягом відділі християнських старожитностей були представлені матеріали з розкопок стародавнього Херсонесу, проведених напередодні з'їзду Одеським товариством історії та старожитностей, плани та знімки архітектурних деталей його базилік, акварельні малюнки вірменської церкви у Криму, види печер Аккерману, пам'яток Бахчисараю, Чуфут-Кале тощо¹⁸.

На відміну від III АЗ, на відділенні секції мистецтв якого домінувала давньоруська художня проблематика та обговорювалися питання архітектурно-мистецької спадщини Києва, на XI АЗ (Київ, 1899 р.) спостерігалось помітне розширення досліджень як у географічному, так і хронологічному відношенні. Вагомий внесок у його підготовку і проведення належав викладачам Київського університету св. Володимира, членам Історичного товариства Нестора-літописця та особисто В.Антоновичу. Саме на пропозицію останнього на X з'їзді в Ризі було прийнято рішення про присвячення роботи наступного з'їзду висвітленню минулого Волині, а також сусідніх із нею територій – Холмської Русі (Забужжя) і півдня Гродненської губернії, які у XII–XIII ст. входили до складу Галицько-Волинського князівства. Він же запропонував і широку програму досліджень на передз'їздівські роки.

Науковою програмою АЗ передбачалося, між іншим, вивчення архітектурної спадщини Волині різних історичних періодів (зодчество княжої та литовської доби, церковні пам'ятки Володимира-Волинського, Овруча та інших міст, синагоги XIV–XV ст., замки в Луцьку, Острозі, Кременці) та продовження досліджень давньоруського Києва¹⁹. На жаль, далеко не на всі запропоновані до з'їзду питання було отримано відповіді.

Згідно зі спеціально розробленою програмою у 1897–1899 рр. здійснювалося всебічне обстеження Волині та прилеглих до неї територій, яке включало, окрім археологічних розкопок та розвідок, наукові відрядження з метою вивчення пам'яток художньої культури (М.Істомін). Обстежувалися і деякі інші регіони Південно-західного краю. Так, старожитності Поділля вивчали співробітник Подільського єпархіального історико-статистичного комітету Є.Сіцинський, а також О.Левицький і М.Молчановський, опис церковних старожитностей Чернігівщини проводив П.Лашкар'єв (Чернігів, Новгород-Сіверський, Остер).

На з'їзді були відсутні доповіді, присвячені історії та архітектурі середньовічних храмів і замків Волині. Натомість були представлені реферати про малярську та архітектурну спадщину пізнього середньовіччя та XVII–XVIII ст. Досить гостру полеміку серед членів мистецької секції викликали два реферати історика, члена Історичного товариства Нестора-літописця та ряду інших наукових товариств М.Істоміна, присвячені іконографічним особливостям церковного малярства України. Доповідь ученого «Фрески XVII–XVIII століть у храмах та костельох Південно-Західної Росії та відображення минулого в них» стала ре-

зультатом обстеження ним творів монументального живопису в архітектурних спорудах Києва та ряду місцевостей Правобережної України, і, зокрема, Волині²⁰. Оглянувши досить значну кількість пам'яток, у числі яких були стінопис церков Києво-Печерської лаври, Межигірського монастиря, костела в Бердичеві, Загорівського монастиря, Почаївської лаври та ін., а також малярство храмів м. Любліна, історик зазначив, що найбільш самобутніми, менш залежними від західних впливів були іконографічні пам'ятки, виконані під дією протестантських, і, зокрема, аріанських віровчень, широко розповсюджених в Україні у ХVІ–ХVІІІ ст. Досліджуючи окремі композиції, він зауважив, що найтипівіші з них мають зв'язок із місцевими переказами, а також дають «багатий матеріал для історика в розумінні побутових особливостей та настроїв у суспільстві в період ХVІІ–ХVІІІ століть»²¹. Що стосується православної іконографії цього періоду, то вона, на погляд ученого, незважаючи на сильний західний вплив, зберегла помітні візантійські традиції. Заслужують на увагу спостереження М.Істоміна щодо наполегливого прагнення православної церкви до збереження живопису візантійського зразка навіть у тих місцевостях, де вплив польської культури був майже переважаючим. Наприкінці доповіді автор приходить до висновків, що монументальний живопис православних і католицьких храмів в Україні ХVІІ–ХVІІІ ст., «являючи собою свого роду розкіш», може слугувати мірилом художнього розвитку вищих верств місцевого суспільства, але він відносно мало відбиває світогляд простого народу²². Особливо високо оцінює М.Істомін у цьому контексті пам'ятки іконопису більшості волинських церков, в яких яскраво відчутні риси «власне народного світогляду»²³. У своєму другому виступі, присвяченому іконографії Волині ХVІ–ХVІІІ ст., дослідник спробував визначити в ній візантійські традиції та ознаки впливу західного мистецтва²⁴. У доповідях М.Істоміна фактично вперше на археологічних з'їздах була висловлена думка про національну самобутність української художньої культури, що викликало неоднозначну реакцію аудиторії. Наприклад, відомі російські фахівці в галузі церковної археології О.Голубцов і М.Покровський, які взяли участь у дискусії, заперечували існування окремої волинської школи іконопису, трактуючи все як загальний процес змін в іконопису всієї російської школи перехідної доби.

На засіданні відділення церковних старожитностей (де також розглядалися пам'ятки мистецтва) обговорювалися проблеми історії художніх шкіл, методології їх дослідження і принципів класифікації. В обговоренні цього питання взяв участь визначний історик і літературознавець М.Петров, який привернув увагу до південно-російського релігійного малярства, а також запропонував власну схему трьох основних етапів його розвитку з давньоруського періоду до ХVІІІ ст., охарактеризувавши останній як епоху «відродження руського іконопису»²⁵.

На ХІ АЗ, як і на попередніх, продовжували вивчатися історія і культура Київської Русі, і, насамперед, Києва. Найвагомим можна вважати реферат П.Лашкарьова «Церкви Чернігова і Новгород-Сіверська», який привернув увагу наукової громадськості до давньоруської спадщини Чернігова. Відмітивши історичне значення міста як другого після Києва політичного і культурного центру давньоруської держави, учений поставив питання про необхідність вивчення його історико-архітектурних пам'яток, а також ознайомив учасників з'їзду зі стародавніми церквами Чернігова, їх планами і реконструкціями, зазначивши в них ті частини, які збереглися від давніх споруд²⁶. Найдавнішим архітектурним пам'ятком Поділля було присвячене повідомлення Є.Сіцинського, яке містило опис обстежених автором печерних храмів, а також уславлених церков у Сутківцях і Меджибожі (ХV–ХVІІІ ст.)²⁷.

Серед загальних питань, що обговорювалися на з'їзді, важливе методологічне значення мала доповідь Д.Багалія «Історичні матеріали як джерела археології».

Визначний український джерелознавець висунув проблему цілеспрямованого виявлення і широкого використання археографічних матеріалів у дослідженнях речових пам'яток, яка зберігає свою актуальність для студій художньої культури і сьогодні. Учений навів приклади деяких груп історичних джерел, які містять у собі відомості про пам'ятки, а також зазначив ряд архівів і сховищ Російської імперії, документи яких необхідно ширше залучати до археологічних та історичних досліджень. Зокрема, для вивчення архітектурно-мистецької спадщини особливу цінність становив архів Академії мистецтв у Петербурзі, який, за словами Д.Багалія, зберігав на той час до 5000 метрик із відомостями про різноманітні старовинні споруди та інші пам'ятки художньої культури X–XVIII ст. із 24 епархій імперії, у тому числі українських. Величезна кількість описів церковних старожитностей зберігалася в архіві св. Синоду. Колекції гравюр і фотознімків архітектурних пам'яток, архівні матеріали і давні публікації про них містилися в Імператорській публічній бібліотеці, Рум'янцевському музеї та ін.²⁸

До з'їзду було організовано дві виставки, на яких експонувалися речі різних епох – «від кам'яного віку до слов'янських»²⁹. На відділі церковних старожитностей (каталог якого склали Ф.Титов і М.Істомін) демонструвалися залишки внутрішнього оздоблення давньоруських споруд, церковне начиння, хрести, ікони, фрагменти іконостасів та ін. Деякі з ікон мали не тільки іконографічний інтерес, але були цікаві і для історії побуту (зображення фундаторів церков та інших персонажів в українському національному вбранні)³⁰.

По завершенню роботи XI АЗ, на якому традиційно ставилося питання про збереження пам'яток старовини, при Київському Історичному товаристві Нестора-літописця було створено спеціальну комісію по опису старожитностей Київської, Чернігівської, Полтавської, Волинської та Подільської губерній, до якої увійшли Г.Павлуцький, І.Каманін, М.Стороженко, М.Біляшівський, М.Істомін, О.Левицький, Є.Сіцинський. Особливо велику роботу щодо розшуку і фіксації пам'яток архітектури та монументального мистецтва провів професор Київського університету Г.Павлуцький. На основі зібраних матеріалів він підготував узагальнюючу монографію про церковне зодчество України XVII–XVIII ст., видання якої було приурочено до проведення XIII АЗ в Катеринославі³¹. Ці матеріали склали основу подальших досліджень, зокрема, дерев'яної архітектури, які були винесені на обговорення учасників XI АЗ в Чернігові.

Значним стимулом для вивчення Слобідської і Лівобережної України стало проведення XII АЗ в Харкові (1902 р.). Підготовчу роботу очолив Харківський організаційний комітет, створений на базі Харківського університету за активної участі місцевого історико-філологічного товариства. На відміну від інших регіонів, де проводилися з'їзди, історико-культурна спадщина Харківщини на той час залишалася майже не вивченою, тому необхідно було у стислі терміни провести значну за обсягом роботу з виявлення і дослідження місцевих старожитностей. Голова Харківського організаційного комітету Д.Багалій яскраво і чітко сформулював завдання з'їзду: «...ми можемо широко відкрити завісу, котра досі закривала наш край; ми розкриємо могили, ми примусимо заговорити цих німих свідків нашого віддаленого минулого, ми зберемо колекції тих речових пам'яток, які краще за всі описи малюють побут народностей, що населяли нашу область і сусідні з нею території і, може бути, нарешті, нам вдасться закріпити їх за собою і покласти початок в Харкові музею місцевих старожитностей в широкому сенсі цього слова...»³².

Поряд з археологічними та історичними дослідженнями проводилося широкомасштабне етнографічне вивчення регіону між Дніпром і Доном, який включав, крім Харківщини, ще й Полтавщину і Чернігівщину. Матеріали збиралися також у Катеринославській та ряді сусідніх губерній, куди були розіслані про-

грами вивчення і дослідження місцевих старожитностей, вироблені Харківським організаційним комітетом. Величезний обсяг роботи з вивчення місцевої старовини здійснив секретар з'їзду, професор Харківського університету Є.Редін. У 1900–1901 рр. учений провів систематичні обстеження церков Харківщини (у селах Ахтирського, Сумського, Лебединського та ін. повітів). Зібравши велику кількість матеріалів, Є.Редін тим започаткував наукове вивчення архітектурно-художньої спадщини Слобожанщини³³. Основні результати своїх пошуків він виклав у доповіді «Релігійні пам'ятки мистецтв Харківської губернії». Наголосивши на важливому значенні церковних пам'яток як свідчень рівня культурного розвитку певної історичної епохи, він охарактеризував особливості архітектури дерев'яних церков Слобідської України, релігійного малярства ХVІІ–ХVІІІ ст. та різних видів церковного начиння³⁴. Дослідник обстежив і описав також пам'ятки Харкова, умістивши цей матеріал до збірника, який був надрукований до АЗ у Катеринославі³⁵. Серед нечисленних виступів на з'їзді з питань художньої культури цікавим був і реферат визначного історика мистецтва Д.В.Айналова про мармурове оздоблення та інкрустації давньоруських київських споруд (Десятинної церкви та Софійського собору в Києві), що являв собою перше спеціальне дослідження пам'яток цього різновиду давньоруського монументального мистецтва³⁶.

Ряд питань розвитку художньої культури, зокрема, народного мистецтва і ремесел порушувались і на етнографічній секції з'їзду, яка вирізнялася великою кількістю доповідей і рефератів. Так, у виступах А.Покровського, А.Зарецького, В.Бабенка та ін. висвітлювались особливості селянського житла й одягу, ткацтва, золотарства, гончарного виробництва, орнаментики тощо переважно Харківської та Полтавської губерній. На з'їзді було організовано велику виставку, де знайшли відображення матеріальна культура та побут слобожан. Особливо цінним, порівняно з експозиціями попередніх з'їздів, був її церковно-історичний розділ, влаштований Є.Редіним. За оцінкою М.Біляшівського, він уперше являв собою «науково складений відділ історії південноросійського мистецтва»³⁷. Тут експонувались ікони, частини іконостасів, хрести, оклади євангелій, різноманітне начиння з церков переважно Харківської єпархії, значна частина яких являла собою справжні витвори мистецтва³⁸. На малюнках і фотознімках була представлена значна кількість старовинних церков. На основі зібраних до з'їзду матеріалів було відкрито етнографічний музей при Харківському університеті.

ХІІІ АЗ в Катеринославі (1905 р.), подібно Харківському, передувала велика науково-пошукова робота, яка охоплювала переважно Південне Придніпров'я і Лівобережжя України. Основну роль у підготовці з'їзду відіграла створена у 1903 р. Катеринославська губернська вчена архівна комісія. Організаційний комітет залучив до праці всі відділення, які працювали для попереднього з'їзду (Харківське, Київське, Одеське, Донецьке). Відділи комітету були відкриті також у Чернігові і Полтаві. У процесі підготовки АЗ, крім вивчення археологічних пам'яток, насамперед скіфських та кочівницьких, у центрі уваги дослідників знаходилися історичні старожитності козацької доби. Протягом трьох років, що передували з'їзду, Д.Яворницький проводив розкопки курганів і городищ, обстежував територію всієї Катеринославської губернії збираючи пам'ятки запорозької старовини, етнографічні матеріали, які склали основу новоствореного музею імені О.Поля. Полтавська архівна комісія, крім обслідування козацьких січей у межах губернії та пошуку кам'яних баб (питання про походження останніх ставилися майже на всіх археологічних з'їздах), збирала свідчення про місцеві пам'ятки церковної архітектури (І.Зарецький). За підтримки Московського археологічного товариства були також проведені експедиції для пошуку і вивчення архітектурних і мистецьких пам'яток у

Київській, Волинській, Харківській (Г.Павлуцький, В.Щербаківський), Полтавській (М.Філянський) губерніях. Д.Айналов і Є.Редін у 1903–1905 рр. вивчали пам'ятки Херсонеса.

Крім традиційних тематичних секцій, на катеринославському з'їзді працювало спеціальне відділення, присвячене запорозькій старовині. Особливий інтерес викликала доповідь Д.Яворницького «Запорозька старовина». Зроблений ученим огляд старожитностей Запорожжя містив відомості про пам'ятки архітектури і мистецтва краю, в яких відбилися основні віхи його героїчної історії. Серед визначних пам'яток дослідник назвав споруди Самарського Пустинно-Микільського запорозького військового монастиря, церкви міст Нікополя та Новомосковська, Покровську церкву в с. Покровському та ін. Д.Яворницький охарактеризував і цінні зразки живопису – ікони і портрети козацької старшини, зафіксовані у ряді архітектурних споруд, виклав, пов'язані з ними народні перекази і легенди, висвітлив біографії ряду осіб. Були згадані, зокрема, портрети козаків із Самарського монастиря, ікони з Покровської церкви м. Нікополя, перед якими молився Б.Хмельницький «перед віддачею України і Запорожжя Москві»³⁹ та ін. Значну кількість пам'яток було виявлено на місцях колишніх запорозьких січей – Чортомликської та Підпиленської, серед яких – надмогильні запорозькі хрести та надгробок кошового отамана І.Сірка. Велике зібрання портретів історичних осіб було відкрите вченим у будинку Родзянок в с. Попасному Новомосковського повіту, серед яких зображення Б.Хмельницького, І.Скоропадського, П.Полуботка, І.Мазепи та ін. Виступ Д.Яворницького доповнювала доповідь В.Падалки «Еволюція козацьких січей в Подніпров'ї», яка містила дані про козацькі січі, більша частина яких була обстежена самим автором.

На секції мистецтв XIII АЗ, порівняно з попередніми з'їздами, помітно збільшилася кількість виступів, присвячених українській культурі, поглибився їх зміст. Подальший розвиток отримали розпочаті київським (1899 р.) та харківським АЗ дослідження спадщини XVII–XVIII ст. Тут досить широко вивчалися не тільки місцеві пам'ятки, але й об'єкти інших регіонів Правобережної і Лівобережної України – Київщини, Волині, Поділля, Полтавщини, Харківщини. У ряді рефератів, крім вузько конкретних тем, були зроблені спроби розглянути особливості історичного розвитку пам'яток певного виду, зокрема, дерев'яних церков. Так, у доповідях «Про вплив дерев'яного церковного зодчества на архітектурні форми кам'яних храмів в Києві XVII–XVIII століть»⁴⁰, «Про дерев'яні церкви Полтавщини»⁴¹ Г.Павлуцький висвітлив історію дерев'яного зодчества в Україні, охарактеризував своєрідність пам'яток Лівобережної України, а також уперше порушив питання про необхідність вивчення київської архітектури XVII–XVIII ст. як національної художньої школи, рівної за значенням зодчеству княжої Русі. Особливості дерев'яних церковних споруд України аналізувались і в повідомленні В.Щербаківського «К вопросу о деревянной архитектуре малороссийских церквей Киевской губернии 18 в.»⁴².

Виступи Г.Павлуцького і дослідника з Кам'янця-Подільського О.Прусевича були присвячені архітектурі та внутрішньому оздобленню старовинних синагог, що збереглися в Подільській губернії⁴³. Зокрема, у доповіді Г.Павлуцького містилося цікаве зауваження, що молитовні будинки єврейського населення зберегли стильовий зв'язок із дерев'яною житловою архітектурою християнських заможних класів.

У виступах голів секцій церковної старовини М.Покровського та пам'яток мистецтва Є.Редіна були підсумовані результати роботи XIII АЗ і намічені завдання по подальшому дослідженню вітчизняної історико-художньої спадщини. Зокрема, Є.Редін високо оцінив внесок з'їзду (і насамперед членів Київського Історичного товариства Нестора-літописця) у справу дослідження національної архітектури та, особливо, у розробку питання про дерев'яні українські церкви.

М.Покровський наголосив на недостатній дослідженості пам'яток ХІІІ–ХVІ ст., які на той час залишалися маловідомими. Це пояснювалось як об'єктивними факторами (незначною кількістю збережених об'єктів), так і усталеною на той час думкою про втрату самобутності творів вітчизняного мистецтва внаслідок Батиєвого погрому Києва та більшості давньоруських міст, а також тривалого литовсько-польського панування на українських землях. Учений закликав учасників з'їзду докласти зусиль для всебічного вивчення духовної і матеріальної культури названої доби.

ХІV АЗ відбувся у Чернігові (1908 р.). До з'їзду були приурочені святкування з приводу 1000-ліття першого повідомлення про місто у давньоруському літописанні. Члени Московського підготовчого комітету значну увагу приділили, зокрема, обговоренню програми вивчення церковних пам'яток краю як таких, що давали найбагатший і найцінніший матеріал для історичних досліджень⁴⁴. Так, Г.Павлуцький і Ф.Горностаєв наголошували на необхідності вивчення всіх залишків церковної старовини домонгольського періоду, які досі не були предметом серйозних наукових студій, Д.Багалій – на дослідках церковних пам'яток Чернігівської і Полтавської губерній козацького періоду.

Для обговорення на з'їзді були запропоновані питання, що стосувалися окремих пам'яток Чернігівщини та частково Полтавщини різних історичних епох. Так, пропонувалося зібрати перекази про Спаський собор у Чернігові та обстежити його давні частини, описати інші стародавні церкви міста; провести дослідження дерев'яних церков Чернігівської губернії; вивчити залишки стародавньої церкви з фресками в Острі; виявити народні елементи у пам'ятках місцевого церковного живопису. Ряд запитів мали проблемний характер і були спрямовані на вивчення історії української художньої культури в цілому. Серед них, зокрема, питання про вплив італійського живопису на релігійне малярство Малоросії, розповсюдженість стилю рококо у національному церковному зодстві, відображення українського побуту в релігійному живописі ХVІІІ ст., джерела уніатського символічного малярства тощо⁴⁵.

Програмою підготовчих робіт, розробленою Чернігівським організаційним комітетом за активної участі губернської архівної комісії, було передбачено, крім суто археологічних досліджень, збирання архівів, фольклорних матеріалів та ін., написання історичних довідок про всі населені пункти губернії, складання історії парафіяльних храмів, опис церковних і молитовних будинків, поміщицьких садіб тощо. Пропонувалося також зробити фотознімки найстаріших пам'яток – будівель, іконостасів, найбільш типових зразків української іконографії, скульптури і т. п. Протягом 1907–1908 рр. співробітники Чернігівської архівної комісії та Чернігівського єпархіального давньосховища здійснили фронтальне обстеження церковно-історичних пам'яток Північної Чернігівщини. Ретельний огляд визначних архітектурних пам'яток Чернігова найдавніших часів провели Д.Айналов, Г.Павлуцький, Ф.Горностаєв.

Чернігівський АЗ відрізнявся чітко визначеною регіональною спрямованістю. Крім того, на відміну від усіх інших з'їздів, на ньому домінувала не археологічна, а культурно-художня тематика: близько третини доповідей і повідомлень стосувалися пам'яток архітектури, образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва. Переважали реферати про пам'ятки кам'яної та дерев'яної архітектури Чернігівщини всіх історичних періодів (ХІ–ХVІІІ ст.), а доповіді провідних фахівців у цій галузі дозволили простежити основні етапи розвитку монументальної культури краю.

Значна увага учасників з'їзду була звернута на місцеві пам'ятки церковної архітектури часів Київської Русі. Визначенню первісних частин Спаського і Борисоглібського соборів, Ільїнської церкви, собору Єлецького монастиря та їх пізніших прибудов і переробок на основі аналізу будівельної техніки і, зокрема,

кладки, був присвячений реферат російського історика архітектури Ф.Горностаєва «Про архітектуру стародавніх храмів Чернігова»⁴⁶. Дослідження цих змін «в кожному окремому випадку по відношенню до кожної пам'ятки» було першим детальним науковим вивченням архітектурних форм чернігівських храмів, які до цього залишалися майже не вивченими⁴⁷. У багатьох виступах наголошувалося на особливому місці, яке займають пам'ятки Чернігівщини княжого періоду в історії вітчизняного зодчества. Їх значення, на думку референтів, посилювалося тією обставиною, що архітектурні форми стародавніх чернігівських церков, як і пам'яток Києва, мали значний вплив на розвиток форм зодчества у північних землях давньоруської держави, зокрема, Володимиро-Суздальського князівства, а також на архітектуру України пізніших часів. В інших рефератах Ф.Горностаєва, присвячених історії будівництва графів Розумовських на Чернігівщині та особливостям місцевого зодчества⁴⁸, а також доповідях Д.Айналова «Архітектура чернігівських церков»⁴⁹, Г.Павлуцького «Найдавніші храми Чернігова» та «Про походження форм українського зодчества»⁵⁰, О.Новицького «Риси самобутності в українському зодчестві»⁵¹ ставилися важливі проблеми походження форм давньоруських храмів, а також українського зодчества взагалі, робилися спроби визначити основні етапи та риси самобутності у розвитку монументальної архітектури краю.

Цікаві відомості про окремі визначні пам'ятки Чернігівщини (Спасо-Преображенський собор, іконостас Введенської церкви Троїцько-Ільїнського монастиря, царські врата Єкатерининської церкви в Чернігові, собор Різдва Богородиці в Козельці) наводилися у повідомленнях місцевих дослідників М.Бережкова⁵², П.Добровольського⁵³, В.Дроздова⁵⁴, П.Лобова⁵⁵. Пам'ятки архітектури згадувалися також при обговоренні деяких дискусійних питань історичної топографії Чернігова та його околиць та ін. Під час роботи з'їзду сформована ним комісія виявила й обстежила фрагменти давньоруських фресок в Успенському соборі Слецького монастиря.

Значний науковий інтерес становила велика виставка пам'яток місцевої старовини, переважна більшість яких були зібрані в період підготовки до з'їзду і вперше вводилися в історичний обіг⁵⁶. На виставці, яка створювала досить повне уявлення про старожитності всієї Лівобережної України, експонувалися також пам'ятки з музею губернської архівної комісії, Чернігівського єпархіального давньосховища і музею українських старожитностей В.В.Тарновського. Крім того, свої колекції представили музей Глухівського повітового земства, Полтавське, Київське, Орловське церковні історико-археологічні товариства. Провідне місце на виставці належало відділу церковних старожитностей⁵⁷. За кількістю справжніх творів мистецтва, датованих в основному XVII–XIX ст., та за рівнем їх наукової вартості чернігівська виставка наближалась до харківської.

Таким чином, Всеросійські АЗ і, насамперед, ті, що відбулися на території України, стали потужним стимулом проведення наукових досліджень історії та культури окремих регіонів та їх пам'яток. Вони виступили своєрідними центрами з об'єднання зусиль різних наукових товариств та установ, окремих учених. Матеріали з'їздів залишаються цінними джерелами для сьогоденних дослідників, оскільки містять значний фактичний матеріал, який і досі використовується не повністю. У «Працях» та інших виданнях АЗ опубліковано багато доповідей і повідомлень про середньовічні пам'ятки архітектури і мистецтва, як важливі історичні джерела для вивчення різних аспектів минулого України, її побуту, традицій, матеріальної і духовної культури. Із кожним наступним з'їздом розширювалася тематика і збагачувалася проблематика досліджень, залучалося ширше коло вчених. Якщо на перших з'їздах домінували доповіді, присвячені історико-культурній спадщині княжого періоду, і, зокрема, Києва, яка традиційно привертала до себе увагу дослідників, то починаючи з XI АЗ ко-

ло досліджуваних пам'яток значно збільшується, центр уваги переміщується в бік спадщини ХVІІ–ХVІІІ ст. Дослідження поширюються на територію Правобережної і Лівобережної України, охоплюючи Волинь, Поділля, Чернігівщину, Слобожанщину, Полтавщину. Серед проблем, які обговорювалися на ХІ–ХІV з'їздах, провідне місце займали питання походження і розвитку монументальної архітектури України, її регіональних особливостей, іконографії сакрального живопису, зв'язків і взаємовпливів культур України, Росії, Візантії, країн Європи і Сходу. Там же були порушені питання, пов'язані з проблемою самостійності історичного розвитку нації, самотності національної спадщини. Особливу увагу на з'їздах початку ХХ ст. було приділено українським дерев'яним церквам як пам'яткам народного мистецтва, розпочалося вивчення їх як феномена національної культури.

¹ *Беляшевский Н.* Археологический съезд в Риге // Киевская старина. – 1896. – №10. – С.21.

² *Редин Е.К.* ХІІІ Археологический съезд в Екатеринославе. Обзор его трудов. – Санкт-Петербург, 1906. – С.3.

³ *Коваленко А.Б.* ХІV археологический съезд и развитие исторических исследований на Черниговщине // Проблемы археологии Южной Руси. Материалы историко-археологического семинара «Чернигов и его округа в ІХ–ХІІІ вв.» – К., 1980. – С.123–128; *Побожий С.* ХІІ археологический съезд в Харькове (1902 г.) в его отношении к изучению вопросов археологии и искусства Слобожанщины // Проблемы археологии Сумщины. Тезисы докладов областной научно-практической конференции. – Сумы, 1989. – С.24–25; История и археология Слободской Украины. Тезисы докладов и сообщений Всеукраинской конференции, посвященной 90-летию ХІІ археологического съезда в Харькове. – Х., 1992; *Заремба С.З.* Археологічні з'їзди ХІХ – початку ХХ ст. – важливий етап розвитку українського пам'яткознавства // Українське пам'яткознавство. Історія, теорія, сучасність. – К., 1995. – С.121–140; *Каковкіна О.М.* Археологічні з'їзди другої половини ХІХ – початку ХХ ст. в Україні. Науковий і суспільно-політичний аспект. Автореферат дис ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1998; *Юренко С.П.* Археологічні з'їзди в Україні. – К., 2004 та ін.

⁴ *Дорошенко Д.І.* Огляд української історіографії. – К., 1996. – С.137.

⁵ Третий съезд археологический в Киеве 2-го августа 1874 года. – К., 1874. – С.10.

⁶ Там же. – С.15.

⁷ Труды Третьего археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. – Т.І. – К., 1878. – С.263–282.

⁸ Там же. – С.53–93.

⁹ Там же. – С.131–135.

¹⁰ Там же. – С.283–287.

¹¹ Там же. – Т.ІІ. – К., 1878. – С.1–12.

¹² Указатель выставки при Третьем археологическом съезде в Киеве. – К., 1874.

¹³ Труды Шестого археологического съезда в Одессе (1884 г.). – Т.І. – Одесса, 1886. – С.ХХІV, ХХХІІ.

¹⁴ *Султанов Н.* Художественный отдел VI археологического съезда в Одессе. – Санкт-Петербург, 1885. – С.11, 12.

¹⁵ Труды Шестого археологического съезда ... – С.103–134.

¹⁶ Там же. – С.86–102.

¹⁷ Там же. – Т.ІІІ. – Одесса, 1887. – С.385–386.

¹⁸ Каталог выставки одесского з'їзду не був опублікований. Див.: Археологическая выставка Шестого съезда // Труды Шестого археологического съезда в Одессе. – Т.І. – Одесса, 1886. – С.ЛХІХ–LXXV.

¹⁹ Одиннадцатый археологический съезд в Киеве 1–20 августа 1899 года. – Москва, 1897. – С.7, 9.

²⁰ Труды Одиннадцатого археологического съезда в Киеве 1899. – Т.ІІ. – Т.ІІ. – Москва, 1902. – С.61–63.

²¹ Там же. – С.62.

- ²² Там же.
- ²³ Там же. – С.63.
- ²⁴ *Истомин М.П.* Главнейшие черты иконографии на Волыни в XVI–XVII веках // Труды Одиннадцатого археологического съезда в Киеве 1899. – Т.П. – Москва, 1902. – С.97.
- ²⁵ Труды Одиннадцатого археологического съезда... – С.112.
- ²⁶ Там же. – С.146–161.
- ²⁷ Там же. – С.97.
- ²⁸ Там же. – С.83.
- ²⁹ Каталог выставки Одиннадцатого археологического съезда в Киеве. – К., 1899.
- ³⁰ *Беляшевский Н.* Археологический съезд в Киеве // Киевская старина. – Т.67. – Кн.1. – К., 1899. – С.116.
- ³¹ *Павлуцкий Г.Г.* Деревянные и каменные храмы // Древности Украины. Вып.І. – Москва, 1905.
- ³² Цит. за вид.: Историко-культурна спадщина України: проблеми дослідження і збереження. – К., 1998. – С.22.
- ³³ *Побожій С.* З плеяди фундаторів. До 125-річчя від дня народження Є.К.Редіна // Образотворче мистецтво. – 1988. – №2. – С.31.
- ³⁴ Труды Харьковского предварительного комитета по устройству Двенадцатого археологического съезда. – Т.І. – Х., 1902. – С.153–159, 344–347.
- ³⁵ *Редин Е.* Материалы к изучению церковных древностей Украины. Церкви города Харькова. – Х., 1905.
- ³⁶ Труды Двенадцатого археологического съезда в Харькове 1902. – Т.ІІІ. – Москва, 1905. – С.5–11.
- ³⁷ Археологическая летопись Южной России. – 1904. – №1–2. – С.70.
- ³⁸ *Редин Е.К.* Каталог выставки Двенадцатого археологического съезда в Харькове. Отдел церковных древностей. – Х., 1902.
- ³⁹ Труды Тринадцатого археологического съезда в Екатеринославе 1905. – Т.П. – Москва, 1908. – С.62.
- ⁴⁰ Там же. – С.220–221.
- ⁴¹ Там же. – С.195.
- ⁴² Там же. – С.222.
- ⁴³ Там же. – С.221–222, 240.
- ⁴⁴ Труды Четырнадцатого археологического съезда в Чернигове. – Т.ІІІ. – Москва, 1911. – С.7.
- ⁴⁵ Там же. – С.24–29.
- ⁴⁶ Там же. – С.66.
- ⁴⁷ *Н.М. (Макаренко Н.)* Исследования архитектурных памятников Черниговской земли, доложенные на XIV Археологическом съезде // Зодчий. – Санкт-Петербург, 1908. – №39. – С.365.
- ⁴⁸ Труды Четырнадцатого археологического съезда... – Т.П. – Москва, 1910. – С.167–213; Там же. – Т.ІІІ.– Москва, 1911. – С.66, 67.
- ⁴⁹ Там же. – Т.ІІІ. – Москва, 1911. – С.67.
- ⁵⁰ Там же. – Т.П. – Москва, 1910. – С.47–58; Т.ІІІ. – Москва, 1911. – С.74.
- ⁵¹ Там же. – Т.П. – Москва, 1910. – С.59–72.
- ⁵² Там же. – С.1–28.
- ⁵³ Там же. – Т.ІІІ. – Москва, 1911. – С.88.
- ⁵⁴ Там же. – С.88.
- ⁵⁵ Там же. – С.88, 121.
- ⁵⁶ Каталог выставки Четырнадцатого археологического съезда в г. Чернигове. – Чернигов, 1908. – 54 с.
- ⁵⁷ *Белецкий А.* Отдел церковных древностей на XIV-м археологическом съезде в Чернигове. – Чернигов, 1909. – С.4.

The article shows the role of archeological congresses held in Ukraine in the last quarter XIX – beginning XX cc. in formation and development of medieval architecture and art monuments research as historical sources for study of different aspects of Ukrainian past, life, traditions, material and cultural wealth.